

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТРУКТУРИ МОТИВАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ САМООЦІНКИ ЗДІБНОСТЕЙ ЮНАКІВ ІЗ ПРОЯВАМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Дипломна робота з психології
(освітньо-кваліфікаційний рівень
«Магістр»)

студента **6** курсу **62** групи
галузі знань:

0301 Соціально-політичні науки
напряму підготовки:

8.03010201 Психологія

Волинкіна Костянтина

Валентиновича

Керівник:

кандидат психологічних наук,
доцент ***І.С. Загурська***

Рецензент:

кандидат психологічних наук,
завідувач кафедри психології
Житомирського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
доцент ***І.І. Бойко***

Допущено до захисту
протокол засідання кафедри соціальної та практичної психології
№ _____ від «___» _____ 2014 року

Оцінка:

Національна шкала: _____

Кількість балів: _____

ECTS: _____

Члени комісії:

(підпис)

(підпис)

(підпис)

(підпис)

(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	11
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МОТИВАЦІЇ ТА САМООЦІНКИ ЗДІБНОСТЕЙ У ПСИХОЛОГІЇ	15
1.1. Підходи до вивчення проблеми мотивації у вітчизняній та зарубіжній психології.....	15
1.1.1. Теоретичний аналіз психологічних теорій мотивації.....	15
1.1.2. Формування мотивації в юнацькому віці.....	22
1.2. Особливості самооцінки здібностей у юнацькому віці.....	31
1.2.1. Проблема девіантної поведінки у юнацькому віці.....	31
1.2.2. Взаємозв'язок самооцінки та здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки.....	37
Висновки до Розділу I	40
Розділ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	41
2.1. Методичні підходи до організації емпіричного дослідження взаємозв'язку структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнацькому віці.....	41
2.1.1. Систематика методик, спрямованих на дослідження мотивації та самооцінки здібностей юнаків.....	41
2.1.2. Теоретична модель взаємозв'язку структури мотивації та самооцінки здібностей залежно від проявів девіантної поведінки.....	44
2.2. Методи та організація дослідження.....	46
2.2.1. Методика та процедура дослідження взаємозв'язку структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей.....	46
2.2.2. Процедура аналізу взаємозв'язку особливостей структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнаків із проявами девіантної поведінки.....	48
Висновки до Розділу II	50
Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТРУКТУРИ МОТИВАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ САМООЦІНКИ ЗДІБНОСТЕЙ ЮНАКІВ ІЗ ПРОЯВАМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	51
3.1. Структура мотивації юнаків із проявами девіантної поведінки.....	51
3.1.1. Аналіз та інтерпретація отриманих даних за методикою «Структура мотивації» за В.К.Горбачевським.....	51

3.1.2. Аналіз ієрархії мотивів кожної групи досліджуваних із проявами девіантної поведінки за методикою «Структура мотивації» за В.К.Горбачевським.....	53
3.2. Психологічний аналіз та інтерпретація особливостей самооцінки здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки.....	58
3.2.1. Психологічний аналіз отриманих даних по кожному компоненту за методикою МВДЗ. Вплив рівня девіантної поведінки на самооцінку здібностей юнаків.....	58
Висновки до Розділу III.....	61
Висновки.....	62
Список використаних джерел.....	66
Додатки.....	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Здібності як засіб досягнення успіху в діяльності вважаються одним із основних механізмів задоволення потреб особистості, зокрема потреби у визнанні. А.Маслоу, розглядаючи структуру мотивації особистості, зазначає, що потреба у визнанні є базовою, вона з'являється у процесі взаємодії з оточенням, а її задоволення сприяє розвитку самоповаги.

Особливості образу Я та самооцінки в юнацькому віці аналізуються в роботах Р.Бернса, О.О.Бодальова, І.С.Кона, А.А.Реана, В.В.Століна та інших. Дослідники підкреслюють значимість позитивної загальної самооцінки для тої чи іншої діяльності, мотивації та саморефлексії підлітків. Теоретичний аналіз проблеми мотивації в юнацькому віці показав, що вітчизняні психологи ставлять основний акцент на вивченні мотивації досягнення (Л.М.Балабанова, Т.А.Гордєєва, В.М.Копоруліна, А.А.Смірнов).

Під мотивацією досягнення розуміється мотивація діяльності досягнення. Діяльність досягнення — діяльність, що є цілеспрямованим перетворенням суб'єктом навколишнього світу, себе та інших. Така діяльність мотивується прагненням зробити щось найкраще або швидше, зробити прогрес, на якому стоять базові людські потреби у досягненні, зростанні й самовдосконаленні. М.Ш.Магомед-Емінов визначає мотивацію досягнення, як функціональну систему інтегрованих воедино афективних і когнітивних процесів, які регулюють процес діяльності у ситуації досягнення. Проблема вивчення мотивації юнаків лише з психологічного аспекту не дає можливості чітко визначити, що ж активізує їх до діяльності. Однак дослідження поведінки особистості у процесі активності подає певні загальні трактування мотивації діяльності суб'єкта, але навіть вони дозволяють розробляти прагматичні моделі.

Зарубіжні дослідники поділяють теорії мотивації на дві категорії. До першої категорії відносять змістовні теорії (теорія потреб М.І.Туган-Барановського, ієрархія потреб А.Маслоу, теорія потреб Д.Маккеланда,

двофакторна теорія Ф.Герцберга). До другої категорії відносять процесійні теорії (теорія сподівань В.Врума, теорія справедливості, комплексна процесійна теорія Л.Портера і Е. Лоулера). Змістовні теорії мотивації окреслюють потреби, які спонукають людей до дій, активності.

На сьогоднішній день поняття «здібність» є одним з найбільш загальних у психології і педагогіці. Так, С.Л.Рубінштейн розумів під здібностями складне системне утворення, яке включає в себе цілу низку даних, особистісних якостей, без яких людина була б нездатна до якої-небудь конкретної діяльності. Підкреслюється, що здібності є особливим особистісним утворенням, яке забезпечує успішне виконання діяльності. Здібності розглядаються як системне особистісне утворення, що розвивається у діяльності та спрямоване на самореалізацію суб'єкта в його взаємодії з соціальним оточенням.

Варто відмітити, що важливим фактором у розвитку особистості, мотиваційних та саморефлексійних засад є соціальна підтримка, та визнання. Можливість відчувати небайдужість та увагу до себе та своєї діяльності має велике значення в подальшому особистісному розвитку підлітка. Роль визнання та поцінування з боку дорослих та ровесників для особистісного розвитку юнаків підкреслюється у працях Л.І. Божович, І.С.Кона, Г.А. Цукерман, І.І. Чеснокової та інших.

Юнацький вік є періодом активного самоствердження та конкуренції за визнання. Конкуренція за визнання у тій чи іншій діяльності нерідко призводить до зміни напрямку розвитку здібностей та часто характеризується проявами девіантної поведінки (Я.І.Гилянський, О.В.Змановська, М.О.Ковальчук, Іванов В. М).

Недостатньо вивченими залишаються деякі аспекти проблеми взаємозв'язку мотивації та девіантної поведінки. Недостатня розробленість та соціальна значимість аналізованої проблеми зумовили вибір теми дослідження: «Дослідження взаємозв'язку структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнаків із проявами девіантної поведінки».

Об'єкт дослідження: мотивація та самооцінка здібностей у юнацькому віці.

Предмет дослідження: особливості взаємозв'язку структури мотивації та самооцінки здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки.

Мета дослідження: дослідити взаємозв'язок структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнаків із проявами девіантної поведінки.

Гіпотеза дослідження: між структурою мотивації та розвитком самооцінки здібностей у юнацькому віці існують відношення взаємозалежності та взаємозумовленості:

а) соціальне визнання досягнень є значимим чинником розвитку самооцінки здібностей у юнаків з проявами девіантної поведінки;

б) усвідомлення та рефлексія можливостей розвитку власних здібностей є однією із важливих умов розвитку самооцінки здібностей та мотивації.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези було поставлено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнацькому віці.

2. Проаналізувати особливості розвитку самооцінки здібностей у юнаків із проявами девіантної поведінки.

3. Вивчити особливості взаємозв'язку структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнаків із проявами девіантної поведінки.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є загальнотеоретичні та методологічні положення про розвиток мотивації (Л.М.Балабанова, Т.А.Гордєєва, В.М.Копоруліна, О.Н.Леонтєв, А.Маслоу, М.Ш.Магомед-Емінов, А.А.Смірнов) та розвиток самосвідомості особистості (Р.Бернс, О.О.Бодальов, І.С.Кон, А.А.Реан, В.В.Столін,); загальнотеоретичні положення про розвиток здібностей (І.О.Беляєв, О.Н.Леонтєв, Б.М.Теплов, С.Л.Рубінштейн); основні теоретико-

методологічні підходи до дослідження динаміки здібностей (О.Л.Музика).

Методи та організація дослідження: аналіз та узагальнення наукових літературних джерел; для отримання емпіричних даних було використано опитувальник В.К.Горбачевського «Структура мотивації» та методику вивчення динаміки здібностей (МВДЗ) О.Л.Музики.

Дослідження проводилося впродовж 2013-2014 н.р., в Житомирському технологічному ліцеї №13. Загальна вібрка включала двадцять сім осіб юнацького віку.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечується застосуванням методів, що відповідають меті та завданням дослідження, поєднанням якісного та кількісного аналізу результатів дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

- розроблена теоретична модель взаємозв'язку структури мотивації та самооцінки здібностей залежно від проявів девіантної поведінки;
- набули подальшого розвитку теоретичні положення про взаємозв'язок структури мотивації та самооцінки здібностей, а також про вплив схильності до девіантної поведінки на самооцінку та мотивацію.

Практичне значення. Отримані в результаті проведеного дослідження дані про взаємозв'язок структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей у юнаків із проявами девіантної поведінки можуть бути використані при подальших тематичних дослідженнях, а також у корекційно-розвивальній роботі з юнаками, що схильні проявляти девіантну поведінку.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МОТИВАЦІЇ ТА САМООЦІНКИ ЗДІБНОСТЕЙ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Підходи до вивчення проблеми мотивації у вітчизняній та зарубіжній психології

1.1.1. Теоретичний аналіз психологічних теорій мотивації

Поняття мотивації дуже часто зустрічається нам в абсолютно різних напрямках психології. Однак воно не втрачає своєї актуальності, залишаючись одним з найбільш відкритих для дослідження та неоднозначним явищем. Є необхідність аналізу цього поняття у вітчизняній та зарубіжній психології.

Термін «мотивація» активно вживається в психологічній сфері, для пояснення причин поведінки людини і тварин. Зараз мотивація, як психічне явище трактується по-різному. Мотивацію трактують, як сукупність чинників, що підтримують і направляють, а по суті – визначають поведінку. Трактують мотивацію і як сукупність мотивів, або - як спонуку, що викликає та визначає спрямованість активності організму[9]. Також, мотивацію розглядають як процес психічної регуляції конкретної діяльності або механізм, який визначає виникнення, способи та напрями здійснення конкретних форм цієї діяльності.

Фактично, всі варіанти трактування поняття «мотивація» ми можемо поділити на належність до двох напрямів. Перший напрям розглядає мотивацію згідно зі структурними позиціями, як сукупність чинників або мотивів. Як приклад, можемо навести схему В.Д.Шадрикова, згідно з якою, як зазначає автор, - мотивацію обумовлюють потреби і цілі особи, рівень домагань і ідеали, умови діяльності (об'єктивні, зовнішні, а також суб'єктивні, внутрішні - знання, уміння, здібності, характер) і світогляд, переконання і спрямованість особи і т.д. [47] Враховуючи всі ці чинники -

відбувається ухвалення рішення, формування наміру. Другий напрям, в свою чергу, розглядає мотивацію, як динамічну освіту, як процес і механізм.

Хоча, у авторів кожного напрямку мотивація виступає у ролі вторинного, другорядного явища, по відношенню до мотиву. Можна навіть відзначати, що у другому випадку мотивація виконує роль засобу та механізму, що реалізують вже наявні мотиви.

Взагалі, досить складно з'ясувати співвідношення між мотивацією та мотивом. І.А. Джидарьян в книзі «Психологія щастя та оптимізму» аналізує їх взаємодію і пише, що мотив має значно вужче значення ніж мотивація. Вона виділяє, що у понятті мотив фіксується власне внутрішній фон, на якому в цілому розгортається процес мотивації. [8]

Мотив енергізує і направляє дії людини на кожен момент часу. Тому постає питання – яку роль відіграє мотивація, якщо всі процеси здійснюються за допомогою мотиву? Виходить, що поняття «мотивація» стає зайвим у цьому випадку. І.С.Коном, у книзі «Психологія ранньої юності» мотивація розглядається також, як детермінація поведінки. Через це, її можна поділити на зовнішню та внутрішню мотивацію.[21]

Окрім психологів, проблеми мотивів та мотивації вивчалися і криміналістами (Я.Гилинський). Але серед них також не було єдиної версії розуміння поняття «мотивація». З одного боку мотивація трактується, як метод самокерованості особи через систему стійких переконань (знову ж таки – через мотиви). З іншого боку – як процес формування мотиву поведінки. Була й третя сторона, що пояснювала мотивацію – сукупністю мотивів та характеризуючи її, як складну, мінливу і досить суперечливу систему.

Як висновок – ні в розумінні суті мотивації або її ролі в регуляції поведінки, ні в самому співвідношенні між мотивом та мотивацією – немає єдності.

На початку ХХ століття, окрім існуючих на той час теорій біологічних потреб людини, інстинктів і потягів, виникають два нові теорії мотивації. Це

біхевіористична теорія мотивації (поведінкова), та теорія вищої нервової діяльності. Розвиток поведінкової теорії мотивації зумовлений, як логічне продовження ідей Дж.Б.Уотсона, який неодноразово описував проблеми поведінки, її засади та мотиви [43].

Окрім Дж.Уотсона, серед представників поведінкового напрямку можна назвати К. Л. Халла та Б.Ф.Скіннера. У своїх працях вони намагалися з позицій детермінізму пояснити поведінку в рамках початкової схеми стимул-реакції. [42;44]. Сучасний варіант цієї схеми розглядається, як концепція, що включає в себе нові досягнення в галузі психології поведінки та фізіології.

Говорячи про існуючі психологічні теорії мотивації, спочатку необхідно розглянути самантику поняття «мотив». Мотив є спонуканням суб'єкта до певної поведінки або діяльності. Це спонукання може бути зовнішнім, не пов'язаним зі змістом певної діяльності, але зумовлене зовнішніми, стосовно суб'єкта обставинами, або внутрішнім, пов'язаним не із зовнішніми обставинами, а зі змістом діяльності. Спонукають людину до діяльності усвідомлені і неусвідомлені причини, зовнішні і внутрішні фактори, які утворюють мотивацію. Розглядаючи та аналізуючи діяльність, як систему суб'єкт-об'єктної взаємодії, деякі підходи до аналізу мотивації можна розподілити на такі групи:

Психофізіологічний підхід. Центром вивчення за такого підходу є суб'єкт діяльності і процес суб'єкт-об'єктної взаємодії, а мотивом - результат відображення потреб організму.

Нейрофункціональна інтерпретація мотиву розглядає його як нейронний процес збудження структур мозку і гальмування з допомогою реакції організму. Поведінка є результатом діяльності клітинних ансамблів у мозку, які поступово складаються під впливом певної стимуляції, як вважав Д. Хебб.[50] Вони утворюють замкнуті системи, впливають на інші клітинні ансамблі і продукують фазові послідовності, керують поведінкою як фізіологічний конструкт, активація, що відкриває шлях інформаційному

потоку.

Мотивацію як фізіологічне "очищення" організму розглядають представники потребова-фізіологічного (організмичного) напрямку; як енергетичний потенціал (фізіологічну змінну організму) - енергофізіологічного підходу, як вираження цілеспрямованих інстинктивних спонукань та інтересів досліджують за векторно-фізіологічного підходу (Дж. Дьюї) [10;11]

За суб'єкт-об'єктної взаємодії мотивацію трактують як стимул, що спрямовує діяльність людини, породжену внутрішніми і зовнішніми мотивами(Б.Скіннер)[42]. Мотив розуміють як фактор фізіологічного пристосовування людини до середовища; в гомеостатичній інтерпретації - як фізіологічну змінну організму, призначену для ліквідації порушення рівноваги з ним.

Психофізіологи в аналізі мотивації зосереджуються на вивченні організму людини, яка спонукає, спрямовує її діяльність під впливом внутрішньої стимуляції (нейрофункціональний, організмичний, енергофізіологічний, векторно-фізіологічний підходи) або відповідно до умов зовнішнього середовища (пристосовування та гомеостатичний підхід).

Психологічний підхід. За цього підходу здійснюють теоретичний аналіз мотивації, коли увага дослідників рівномірно зосереджена на таких елементах суб'єкт-об'єктної взаємодії, як суб'єкт, об'єкт, зв'язок.

Прихильники особистісного підходу основою визначення мотивації вважають особистість; об'єктного - об'єкт діяльності; процесуального - процес взаємодії. Деякі вчені, наприклад Д.Макклелланд, у мотиві вбачають прагнення до певного емоційного стану.[26] Термін "мотив" вживається також у значенні умови ставлення людини до предметів і явищ; властивості або риси особистості в працях В. Штерна і Г. Олпорта [32;48]; потреби у певному виді діяльності, тобто спрямованості особистості; пізнавального інтересу ланки між пізнавальною та вольовою сферами особистості; досвіду, тобто накопичених знань, умінь, навичок суб'єкта; стану або потреби у

підтриманні гомеостатичної рівноваги людини з середовищем.

У межах об'єктної інтерпретації мотиву Дж.Б.Уотсон та інші зосереджують увагу на об'єкті діяльності, визначають мотив як фактор оточення або зовнішній стимул.[43] Як мотивацію розглядають зміст, мету, ситуацію, структуру, організацію у праці В.Врума «Мотиваційна теорія очікувань» [49], спосіб і модель діяльності (В. Шадріков)[47]

Соціально-психологічний підхід. Його представники спрямовують свою увагу на суб'єкт взаємодії. Мотив є позицією людини, її відповідальністю, корисністю для суспільства (групи) і самоствердження. Мотивація розглядається як процес оптимізації відносин у групі.

У процесі аналізу мотиваційних змінних діяльності людини необхідно не тільки адекватно їх визначити, а й виявити, виміряти, розрізняючи змістове наповнення.

Як відомо, із становленням психології як самостійної науки починають складатися різні напрямки та школи, що позначилося на тлумаченні психологічних феноменів, механізмів, особливостей психіки людини. Розробляються, зокрема, теорії мотивації, інтересу, потреб і стимулів. Відтак створюються концептуальні моделі мотивації в межах інтроспективної психології, біхевіоризму[43;44].

На загал можна виокремити два основні напрямки розуміння змісту поняття мотивації.

Психологічні теорії першого з них (необіхевіоризм, психоаналіз) при вирішенні проблеми рушійних сил поведінки людини розвивають гомеостатичну модель функціонування психічного. Згідно з нею, особистість прагне зменшити напруження, врівноважити свою взаємодію з соціальним середовищем, пом'якшити одвічний конфлікт між індивідом і суспільством.

При цьому, на думку українських психологів О. Киричука та В. Роменця, природне в людині розуміється як зосереджене на особистому «Я», егоцентричне, не підкорене свідомістю соціалізованої особистості. Усунення цього напруження, відтворення врівноваженого стану – мета поведінки

людини.

Теорії іншого напрямку (неофрейдизм) пропонують модель безперервного розвитку та вдосконалення особистості, що і є основою спонукальних причин її поведінки. Основними потребами (мотивами) вважаються фізіологічні спонуки, потреби в безпеці та захисті, любові, повазі, самореалізації. На відміну від теорії гомеостазу, тут обґрунтовується теза, що характерною рисою поведінки та діяння особистості є пошук постійного напруження – не фізіологічного, а морального характеру.

Основоположник біхевіоризму Дж. Уотсон називає дві форми поведінки людини – зовнішню та внутрішню. Вони пов'язані між собою стимулом та відповіддю на певний стимул. Формула «стимул – реакція», на думку біхевіористів, пояснює всі форми діяння та поведінки людини в навколишньому середовищі. Стимул, як зовнішній подразник, активізує внутрішню енергію організму і тим викликає відповідну реакцію на конкретний подразник. [43]

У необіхевіористських концепціях виникнення нових спонук – драйвів розглядається як результат поєднання стимулу із задоволенням органічних потреб людини. При цьому вторинні спонуки стають зовнішньою оболонкою первинних, органічних. Д. Макклелланд, обґрунтовуючи положення про природжений характер мотивації людини, спирався на вчення про природжені інстинкти. На його думку, основою мотивів поведінки є основні інстинкти, які однаково властиві як тварині, так і людині. Головними характеристиками інстинкту є імпульсивність та природженість, а поняття про енергію інстинкту є базовим для розуміння механізмів розгортання мотивованої дії. [26]

Теорію оптимальної активації було створено в 1950-х роках. Вона базується переважно на законі Йєркса – Додсона. Згідно з нею, організм людини прагне підтримувати оптимальний рівень активації, що дозволяє йому функціонувати найефективніше. Окремі люди потребують сильнішого припливу стимулів, ніж інші, які здатні витримувати їх лише в обмеженій

кількості. Потреба особистості в стимулах змінюється й залежно від психічного стану людини. Але ця проблема потребує ще додаткового вивчення.

Ще в минулому столітті чимало психологів визначало мотив як спонукальну дію. Однак це поняття не було достатньо дослідженим, і тому, зокрема, мотивом почали вважати будь-яку причину, що викликає спонуку, а не саме спонукування.

Розмежування мотиваційних і не мотиваційних причин, тобто спонукування і стимулу, доцільно здійснювати за допомогою механізму відповідних реакцій людини.

Як писав С. Рубінштейн, мотивація повинна визначатися не тільки і не стільки фізіологічною реакцією, скільки психологічною, пов'язаною з усвідомленням стимулу і надання йому того чи іншого значення, після чого тільки у людини з'явиться бажання та усвідомлення необхідності реагувати на стимул певним чином, визначається мета і з'являється стимул для її досягнення. Отже, стимул викликає дію не прямо, а опосередковано, через мотив: стимул – спонукач мотиву, а спонукачем дії або вчинку стає внутрішнє усвідомлення спонукування, сприйняте багатьма психологами як мотив.[36]

Загальновідомі концепції потреб сформулювали А. Маслоу і Д. Мак-Клелланд. Оскільки існує безліч різних потреб, то А. Маслоу запропонував поділити їх на п'ять основних категорій: фізіологічні потреби забезпечують виживання людини. Це потреби в харчуванні, воді, житлі, а також сексуальні потреби; потреби в безпеці і впевненості у майбутньому включають потребу в захисті від фізичних та психологічних потреб з боку навколишнього світу і впевненість у тому, що фізіологічні потреби задовольняться в майбутньому (прикладом останньої може бути пошук надійної роботи з наступними привілеями щодо пенсії); соціальні потреби – це потреби у причетності до чогось, до когось, почуття розуміння іншими, підтримка; потреби в повазі включають потреби особистих досягнень, компетентності, поваги з боку

оточуючих, визнання, самоповаги; потреби самовираження – це потреби в реалізації своїх потенційних можливостей, у розвитку себе як особистості.[26;27]

З теорії А. Маслоу випливає, що потреби нижчого рівня вимагають задоволення і, отже, впливають на поведінку людини раніше, ніж почнуть проявлятися потреби вищих рівнів. Тому людина прагнучиме задовольнити ту потребу, яка для неї є важливішою.[27]

Трохи іншу класифікацію потреб запропонував Д. Макклелланд. Він вважає, що людям притаманні три потреби: влада, успіх і причетність: потреба влади – це бажання впливати на інших людей. Люди з потребою влади проявляються як відверті та енергійні. Вони прагнуть захищати свої позиції; потреба успіху задовольняється не тим, що проголошується успіх окремо взятої особи, а доведенням праці до успішного завершення. Люди, у яких ця потреба надто розвинена, схильні до ризику і бажають, аби їх зусилля заохочувалися; потреба у причетності подібна до попередньої. Це – зацікавленість у знайомствах, налагодження дружніх стосунків. Для таких людей важлива праця, що забезпечує соціальне спілкування. [26]

1.1.2. Формування мотивації в юнацькому віці

Як відзначає А.К. Маркова із співавторами, мотивація, визначена головним чином новою соціальною роллю дитини(була «просто дитина», а зараз школяр) не може підтримувати в перебігу довгого часу його учбову роботу і поступово втрачає своє значення.[28] Тому формування вже в початкових класах мотивів, що додають навчання значущий сенс, коли вона стає для дитини сама по собі життєво важливою метою, є одному з головних завдань і вчителя. Сподіватися на те, що мотив учення виникне сам по собі, стихійно. А.К. Маркова відзначає, що учбово-пізнавальні мотиви формуються в ході самої учбової діяльності, тому важливо як ця діяльність здійснюється.[28]

Основними чинниками, що впливають на формування позитивної мотивації до учбової діяльності, є:

- зміст учбового матеріалу;
- організація учбової діяльності;
- колективні форми учбової діяльності;
- оцінка учбової діяльності;
- стиль педагогічної діяльності вчителя. [7]

Зміст учбового матеріалу. Зміст навчання виступає для учнів в першу чергу у вигляді тієї інформації, яку вони отримують від вчителя, з учбової літератури, учбових телепередач і тому подібних засобів. Проте сама по собі інформація поза потребами дитини не має для нього якого-небудь значення, а отже не спонукає до учбової діяльності. Тому, даючи учбовий матеріал, потрібно враховувати що є у школярів даного віку потреби.

Такими є: потреба в постійній діяльності, у вправі різних функцій, у тому числі і психічних - пам'яті, мислення, уяви; потреба в новизні, в емоційному насиченні, потреба в рефлексії і самооцінці і т. п. Тому учбовий матеріал повинен подаватися в такій формі, щоб викликати у школярів емоційний відгук, зачіпати їх самолюбність, тобто бути досить складним, що активізує пізнавальні психічні процеси, добре ілюстрованим. Змістовно і ілюстративне бідний матеріал не володіє мотивуючою силою і не сприяє пробудженню інтересу до учення.

Прагнення деяких вчителів, при низькій успішності учнів, по якомусь розділу учбової програми до межі спрощувати матеріал, «розжовувати» складні питання і поняття хоча і приводить до швидкого успіху, але робить вивчення матеріалу обтяжливим і нудним заняттям, що вбиває всякий інтерес до навчання.[18]

Учбовий матеріал повинен спиратися на минулі знання, але в той же час містити інформацію, що дозволяє не тільки дізнатися нове, але і осмислити минулі знання і досвід, дізнатися вже відоме з нового боку. Важливо показати, що у кожного учня життєвий досвід часто брехливий,

суперечить науково встановленим фактам; пояснення спостережуваних явищ природи додасть новому матеріалу значущий сенс, розвине потребу в науковому пізнанні світу.

Проте, пробуджувати інтерес школярів до навчання, не слід надмірно експлуатувати прийоми, пов'язані із зовнішньою цікавістю або посиленнями на практичну значущість отримуваних знань і умінь в даний час і в майбутньому.

Організація учбової діяльності. А.К. Маркової відзначає, що вивчення кожного розділу або теми учбової програми повинне складатися з трьох основних етапів: мотиваційного, операціональне-пізнавального і оціночного для рефлексії. [28]

Мотиваційний етап - це повідомлення чому і для чого учневі потрібно знати даний розділ програми, яке основне учбове завдання даної роботи. Цей етап складається з трьох учбових дій.

1. Створення учбово-проблемної ситуації, що вводить в зміст майбутньої теми. Це досягається за допомогою наступних прийомів:

- а) постановкою перед учнями завдання, яке можна вирішити, лише вивчивши дану тему;
- б) розповіддю вчителя про теоретичну і практичну значущість пропонованої теми;
- в) розповіддю про те, як вирішувалася ця проблема в історії науки.

2. Формулювання основного учбового завдання як підсумку обговорення проблемної ситуації. Це завдання є для учнів метою їх діяльності на даному уроці.

3. Розгляд питань самоконтролю і самооцінки можливостей по вивченню даної теми. Після постановки завдання намічається і обговорюється план майбутньої роботи, з'ясовується, що потрібно знати і уміти для вивчення теми, чого не вистачає, щоб вирішити задачу. Таким чином створюється установка на необхідність підготовки до вивчення матеріалу.

Операціонально-пізнавальний етап.

На цьому етапі учні засвоюють тему, оволодівають учбовими діями і операціями у зв'язку з її змістом. Роль даного етапу в створенні і підтримці мотивації до учбової діяльності залежатиме від того, чи зрозуміла учням необхідність даної інформації, чи усвідомлюють вони зв'язок між самостійними учбовими завданнями і основними, чи виступають ці завдання як цілісна структура, тобто чи розуміють вони запропонований учбовий матеріал. Істотний вплив на виникнення правильного відношення до учбової діяльності на даному етапі можуть надати позитивні емоції, що виникають від процесу діяльності («сподобалося») і досягнутого результату. Тому важливо не міркувати про навчання, її важливість і користь, а добиватися, щоб учень починав діяти. [21]

Оцінний для рефлексії етап пов'язаний з аналізом виконаного, зіставленням досягнутого з поставленим завданням і оцінкою роботи. Підведення підсумків треба організувати так, щоб учні випробували задоволення від виконаної роботи, від подолання виниклих труднощів і пізнання нового. Це приведе до формування очікування таких же емоційних переживань і в майбутньому. Отже, цей етап повинен служити своєрідним «підкріпленням» учбової мотивації, що приведе до формування її стійкості.

Колективна (групова) форма діяльності. Відомо, що у багатьох випадках групова форма учбової діяльності створює кращу мотивацію, ніж індивідуальна. Групова форма «втягує» в активну роботу навіть пасивних, таких, що слабо мотивованих вчать, оскільки вони не можуть відмовитися виконувати свою частину роботи, не піддавшись тиску з боку товаришів. Крім того, підсвідомо виникає установка на змагання, бажання бути не гірше за інших.

Оцінка результатів учбової діяльності. Мотивуюча роль оцінки результатів учбової діяльності не викликає сумніву. Відбувається зрушення учбової мотивації з самої діяльності, з її процесу і результату на оцінку, яка «здобувається» багатьма школярами нечесними способами. Це приводить до

згасання мотиву власне учбової (пізнавальної) діяльності і до деформації розвитку особи учня. Тому у ряді країн в початкових класах оцінки не виставляються, а в більш старших класах використовуються лише тематичні форми обліку і оцінки.

Важливо, щоб в оцінці давався якісний, а не кількісний (валовий) аналіз учбової діяльності учнів, підкреслювалися позитивні моменти, зрушення в освоєнні учбового матеріалу, виявлялися причини наявних недоліків, а не тільки констатувалася їх наявність.

В той же час принижувати мотивуючу роль оцінок при системі атестації, що існує в учбових закладах, не варто. Погано це або добре, але оцінки мають юридичну силу. Саме на їх підставі учнів переводять з одного класу в іншій, хвалять і заохочують або, навпаки, засуджують і карають. У ряді країн оцінки в атестаті мають істотне значення під час вступу до вищих учбових закладів.

Вчителі, що мають схильність до авторитарного стилю діяльності, занижують оцінки в порівнянні з вчителями демократичного стилю; вчителі з ліберальним стилем, навпаки, завищують оцінки.

Стиль діяльності вчителя. На формування мотивів учня впливає стиль педагогічної діяльності вчителя, різні стилі формують різні мотиви. Авторитарний стиль формує «зовнішню» (екстрінсивну) мотивацію навчання, мотив «уникнення невдачі», затримує формування «внутрішньої» (інтрінсивну) мотивації. Демократичний стиль педагога, навпаки, сприяє інтрінсивній мотивації; а стиль потурання (ліберальний) знижує мотивацію навчання і формує мотив «надії на успіх». [26]

Спостереження за роботою вчителів показує, що вони далеко не завжди приділяють належну увагу мотивації учнів. Багато вчителів, часто самі того не усвідомлюючи, виходять з того, що раз дитина прийшла в школу, то він повинен робити все, що рекомендує вчитель. Зустрічаються і такі вчителі, які перш за все спираються на негативну мотивацію. У таких випадках діяльністю учнів рухає бажання уникнути різного роду неприємностей:

покарання з боку вчителя або батьків, поганої оцінки і так далі

Нерідко в перший же день перебування в школі учень дізнається, що тепер він не може поводитися так, як раніше: йому не можна встати, коли хочеться; не можна обернутися до учня, що сидить ззаду; не можна запитати, коли хочеться це зробити, і так далі. У таких випадках у учня формується поступово страх перед школою, страх перед вчителем. Учбова діяльність радості не приносить. Це сигнал неблагополуччя. Навіть доросла людина не може тривалий час працювати в таких умовах.

Щоб зрозуміти іншу людину, потрібно подумки поставити себе на її місце. Уявіть себе на місці учня, який має щодня, як правило, не виспавшись, вставати і рано вранці йти в школу. Він знає, що вчителька знову скаже, що він тупий, нетямущий, поставить двійку. Відношення вчителя до нього передалося учням класу, тому багато хто з них теж відноситься до нього погано, прагнуть чим-небудь досадити. Словом, учень знає, що нічого хорошого його в школі не чекає, але він все-таки йде в школу, йде в свій клас.

Якщо аналогічна ситуація складається у вчителя, то він довго не витримує і міняє роботу. Вчитель повинен постійно пам'ятати, що людина не може тривалий час працювати на негативній мотивації, що породжує негативні емоції. Якщо це має місце, чи потрібно дивуватися, що вже в початковій школі у деяких дітей розвиваються неврози.

Завдання вчителя, перш за все і полягає в тому, щоб «відкрити серце дитини», збудити у нього бажання засвоювати новий матеріал, навчитися працювати з ним.

У психології відомо, що розвиток мотивів навчання йде двома шляхами:

- 1) через засвоєння що вчать суспільного сенсу навчання;
- 2) через саму діяльність навчання школяра, яка повинна чимось зацікавити його. [21;24]

На першому шляху головне завдання вчителя полягає в тому, щоб, з

одного боку, довести до свідомості дитини ті мотиви, які суспільно незначущі, але мають достатньо високий рівень дієвості. Прикладом може служити бажання отримувати гарні оцінки. Вчиться необхідно допомогти усвідомити об'єктивний зв'язок оцінки з рівнем знань і умінь. І таким чином поступово підійти до мотивації, пов'язаної з бажанням мати високий рівень знань і умінь. Це, у свою чергу, повинно усвідомлюватися дітьми як необхідна умова їх успішною, корисною суспільству діяльності.

З іншого боку, необхідно підвищити дієвість мотивів, які усвідомлюються такими, що вчать як важливі, але реально на їх поведінку не впливають. Цей шлях формування учбової мотивації пов'язаний безпосередньо з особливостями організації учбового процесу. У психології виявлено достатньо багато конкретних умов, що викликають інтерес школяра до учбової діяльності. Розглянемо деякі з них.

Дослідження показали, що пізнавальні інтереси школярів істотно залежать від способу розкриття учбового предмету. Зазвичай предмет предстає перед учнем як послідовність приватних явищ. Кожне з цих явищ вчитель пояснює, дає готовий спосіб дії з ним. Дитині нічого не залишається, як запам'ятати все це і діяти показаним способом. Прикладом може служити і курс математики, і курс української мови. Так, при вивченні складання дитина рухається по безлічі концентричних кругів, окремо освоюючи складання усередині першого десятка, другого, сотні і так далі. Усередині сотні окремо вчиться складати десяток з одиницями, потім круглі десятки, потім два двозначні числа без переходу через десяток і лише в кінці - з переходом через десяток. Безліч механічних обчислень, а в результаті сенс арифметичної дії часто залишається неясним. Про це красномовно говорять помилки учнів. При такому розкритті предмету є велика небезпека втрати інтересу до нього. [19;21]

Навпаки, коли вивчення предмету йде через розкриття дитині суті, лежачої в основі всіх приватних явищ, то, спираючись на цю суть, учень сам отримує приватні явища, учбова діяльність набуває для нього творчого

характеру, а тим самим і викликає у нього інтерес до вивчення даного предмету. При цьому, мотивувати позитивне відношення до вивчення даного предмету може як його зміст, так і метод роботи з ним. У останньому випадку має місце мотивація процесом учення: учням цікаво вивчати, наприклад, російська мова, самостійно вирішуючи мовні завдання.

Друга умова пов'язана з організацією роботи над предметом малими групами. Загалом, принцип підбору малих груп, що вчаться при комплектуванні, має велике мотиваційне значення. Якщо дітей з нейтральним відношенням до предмету об'єднати з дітьми, які не люблять даний предмет, то після спільної роботи перші істотно підвищують свій інтерес до цього предмету. Якщо ж включити учнів з нейтральним відношенням до предмету в групу тих, що люблять даний предмет, то відношення до предмету у перших не міняється.

Велике значення для підвищення інтересу до предмету, що вивчається, має групова згуртованість учнів, працюють малими групами. У зв'язку з цим при комплектуванні груп окрім успішності, загального розвитку враховувалося бажання учня. Вплив групової згуртованості пояснюється тим, що при роботі малими групами на перший план виходять не відносини «вчитель - що вчиться», а відносини між учнями.

Успішно можна формувати також учбово-пізнавальну мотивацію, використовуючи відносини між мотивом і метою діяльності. Мета, поставлена вчителем, повинна стати метою учня. Між мотивами і цілями існують вельми складні відносини. Якнайкращий шлях руху - від мотиву до мети, тобто коли учень вже має мотив, що спонукає його прагнути до заданої вчителем мети.[1;3]

На жаль, в практиці навчання такі ситуації рідкісні. Як правило, рух йде від мети, поставленої вчителем, до мотиву. В цьому випадку зусилля викладача направлені на те, щоб поставлена ним мета була прийнята учнями, тобто мотиваційне забезпечена. У цих випадках важливо перш за все використовувати саму мету як джерело мотивації, перетворити її на мотив-

мету. При цьому слід врахувати, що вчать початкової школи погано володіють умінням метаполагання. Діти зазвичай ставлять на перше місце мету, пов'язану з учбовою діяльністю. Вони усвідомлюють цю мету. Проте вони не усвідомлюють приватних цілей, ведучих до неї, не бачать засоби досягнення цієї мети.

Так, наприклад, М.Ш.Магомед-Еміновим було описане дослідження, де учням було запропоновано виконати певну кількість завдань строго певний час. [25] Завдання можна було вибирати з числа пред'явлених. Виявилось, що в цій ситуації тільки 19,3% учнів виявили цілеспрямовану поведінку. 54,7% учнів не справилися із завданням, фактично втратили мету, поставлену перед ними. Це говорить про необхідність спеціального навчання молодших школярів метаполаганню. І як показала А.К. Маркова, для цього слід чітко визначити мету. Дуже важливо також, щоб діти брали участь в її постановці, аналізі і обговоренні умов її досягнення.[28]

Для перетворення цілей на мотиви-цілі велике значення має усвідомлення учнем своїх успіхів, просування вперед. З цією метою вчителі, наприклад, при введенні нової теми складають разом з дітьми спеціальну таблицю, де чітко представлений склад наочних знань і перелік умінь, якими повинні оволодіти що вчать. У таблиці передбачена спеціальна графа, де діти самі відзначають, що вони вже знають, чого ще не знають, в чому сумніваються. Природно, що спочатку діти ще не можуть адекватно оцінити себе, але поступово звикають це робити. Результатом систематичної роботи такого роду є не тільки підвищення спонукальної сили поставлених цілей, але і формування уміння оцінювати свої успіхи, бачити конкретні недоробки.

1.2. Особливості самооцінки здібностей у юнацькому віці

1.2.1. Проблема девіантної поведінки у юнацькому віці

Проблему девіантної поведінки у вітчизняній психології аналізували такі науковці як Ковальчук М. А., Остапенко Г. С., Іванов В. Н., Ф.Патакі, Змановська О.В. та інші.

Виходячи із поставленого завдання і перед представленням окремих технологій, необхідно визначити суть поняття „девіантна поведінка”.

У суспільстві давно сформовані уявлення про норми життя, правила і форми взаємовідносин, про поведінку, яка схвалюється і яка засуджується суспільством чи спільнотою. Сьогодні наука розглядає соціальну норму і соціальне відхилення у поведінці як два протилежні полюси. Проте нормативна поведінка домінує в сучасному суспільстві як за поширенням, так і за соціальною значущістю.

За Змановською О.В. поняття «девіантна поведінка», можна трактувати так: девіантна поведінка – це та, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. [14]

І.А.Мартинюк стверджує, що залежно від способів взаємодії з реальністю і порушення тих чи інших «соціальних законів» девіантна поведінка може мати різні характеристики і приводить та аналізує таку типологію [29]:

Делінквентна - девіантна поведінка, яка у крайніх своїх проявах може слугувати причиною кримінального покарання, як наслідок скоєння злочину.

Делінквентна поведінка характерна для людей:

- з нестійким внутрішнім світом; людина здійснює злочин під впливом обставин, що склалися, чи оточуючих осіб;
- з високим рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників правових норм;
- можуть лише випадково вчинити злочин.

У цих людей у межах вольової свідомої дії в силу індивідуально-психологічних особливостей порушується чи блокується процес передбачення майбутнього результату делікту (проступку) - не має істотної суспільної небезпеки. Делінквентна поведінка може проявитися, зокрема, в бешкетництві і бажанні порозважатись.

Адиктивна поведінка - одна з форм девіантної поведінки з формуванням прагнення до втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану через вживання деяких речовин чи постійну фіксацію уваги на певних видах діяльності, що спрямоване на розвиток і підтримання інтенсивних емоцій.

Основний мотив особистостей, схильних до адиктивних форм поведінки, - активна зміна психічного стану, що не задовольняє їх і розглядається ними як "сірий", "нудний", "монотонний", "апатичний". Такій людині не вдається виявити в реальній дійсності якісь сфери діяльності, здатні привабити надовго її увагу, захопити, викликати якусь істотну і виражену емоційну реакцію.

Адиктивна активність має вибіркового характеру - у тих сферах життя, які хоч на якийсь час, але приносять людині задоволення і виривають її із світу емоційної нечутливості (стагнації), вона може проявити велику активність для досягнення мети.

Особливості людей з адиктивними формами поведінки:

- знижена витривалість до труднощів повсякденного життя поряд з хорошою витривалістю у кризових ситуаціях;
- прихований комплекс неповноцінності, який поєднується із перевагою, яка зовнішньо виявляється;
- зовнішня соціабельність, яка поєднується зі страхом перед стійкими емоційними контактами;
- прагнення говорити неправду;
- прагнення звинувачувати інших, знаючи, що вони невинні;
- прагнення до втечі від відповідальності у прийнятті рішень;

- стереотипність, повторюваність поведінки;
- залежність;
- тривожність.

Патохарактерологічний тип - поведінка, зумовлена патологічними змінами характеру, які сформувались у процесі виховання: розладами особистості (психопатії), явно вираженими акцентуаціями характеру, невротичним розвитком особистості.

Дисгармонійність рис характеру призводить до того, що змінюється уся структура психічної діяльності людини.

Найбільш характерні мотиви:

- прагнення до реалізації неадекватно завищеного рівня домагань;
- тенденція до домінування і володарювання;
- впертість;
- образливість;
- нетерплячість до протидії;
- схильність до самозвинувачення і пошуків приводів для розрядки афективного напруження;
- егоцентризм;
- жага визнання;
- завищена самооцінка;
- прагнення маніпулювати оточуючими і контролювати їх (оточення розглядається лише як засіб, що повинен служити задоволенню потреб даної людини).

За невротичного розвитку особистості девіації проявляються у вигляді невротичних нав'язливостей та ритуалів, які пронизують усю життєдіяльність людини та мають за мету зняти стан емоційного напруження і тривоги (людина з нав'язливими ритуалами довго і на збитки своїм планам здійснює стереотипні дії: відкриває і закриває двері, стукає в них тільки певну кількість разів, пропускати тролейбус, що підходить до зупинки і сідає на наступний).

Психопатологічний тип - ґрунтується на психопатологічних симптомах чи синдромах, що є проявами тих чи інших психічних захворювань. Як правило, мотиви поведінки психічно хворого залишаються незрозумілими до тих пір, поки не будуть виявлені основні ознаки психічних розладів.

Людина може проявляти девіантну поведінку через:

- порушення сприймання - галюцинації чи ілюзії (до чогось прислухатись, шукати об'єкт, якого не існує, розмовляти із собою),
- порушення мислення (наприклад, висловлює, відстоює і намагається досягти поставленої мети на основі неадекватного тлумачення дійсності, активно обмежувати сфери свого спілкування з оточуючим світом через нав'язливі ідеї і страхи),
- порушення вольової активності (здійснює нерозумні і незрозумілі вчинки чи місяцями бездіє, здійснює стереотипні рухи чи надовго застигає в одноманітній позі).

Різновидом патохарактерологічного та психопатологічного типу девіантної поведінки є саморуйнівна поведінка - система вчинків людини, спрямована не на розвиток і особистісне зростання, і не на гармонійну взаємодію з реальністю, а на деструкцію особистості.

Девіації, зумовлені гіперздібностями людини - людина, здібності якої значно перевищують середньостатистичні, розглядається як така, що виходить за рамки нормальної (це прояв обдарованості, таланту, геніальності у якійсь одній з діяльностей людини).

Відхилення в бік обдарованості в одній сфері часто супроводжується девіаціями у повсякденному житті. Така людина часто виявляється непридатною до "побутового, приземленого" життя. Вона нездатна правильно розуміти і оцінювати вчинки та поведінку інших людей, виявляється наївною, залежною і неготовою до труднощів повсякденного життя.

Якщо при делінквентній поведінці спостерігається протиріччя з

реальністю, при адиктивній - втеча від реальності, при патохарактерологічному і психопатологічному - хворобливе протистояння, то при поведінці, пов'язаній з гіперздібностями, - ігнорування реальності.

Людина існує в дійсності ("тут і тепер") і одночасно ніби живе у власній реальності, не роздумуючи про необхідність "об'єктивної дійсності", у якій діють інші оточуючі люди.

Вона розцінює звичайний світ як щось малозначуще, неістотне і тому не бере ніякої участі у взаємодії з ним, не виробляє стилю емоційного ставлення до вчинків інших, приймає будь-яку подію відсторонено.

Вимушені контакти сприймаються як необов'язкові, тимчасові, а не як значущі для її особистісного розвитку.

Поняття девіації у соціологічну систему ввів французький соціолог Е. Дюркгейм, вивчаючи такий вид девіантної поведінки, як самогубство. [12] Проявами цього типу поведінки є правопорушення, злочини, наркоманія, проституція, алкоголізм тощо.

Е. Дюркгейм вважає девіацію настільки ж природною, як і конформізм. Більш того, відхилення від норм несе не тільки негативний, але і позитивне начало. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманіття норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, зміцнює і забезпечує соціальну єдність. І, нарешті, девіація сприяє соціальній зміні, розкриває альтернативу існуючому, веде до удосконалювання соціальних норм. [12]

Соціальне відхилення від норм складається із девіацій у трьох основних сферах: особистість, середовище, організм. Індивідуальна специфіка реалізації відхилення в поведінці і переживаннях людини полягає в переважанні: а) особистісного ядра з його сукупністю соціально-психологічних елементів; б) впливу соціального середовища з його багатогранними ознаками; в) індивідуальних властивостей людини, які надають поведінці певної своєрідності.

Асоціальною поведінкою, поведінкою з відхиленням у сучасній

науці називається поведінка, в якій досить стійко проявляються відхилення від соціальних норм, як відхилення корисливої, агресивної орієнтації, так і соціально-пасивного типу.

Можна сказати, що поведінка з відхиленням чи девіантна поведінка відрізняються як за змістом і цільовою спрямованістю, так і за мірою суспільної небезпеки. Отже, девіантна поведінка як явище протилежне нормативній поведінці є системою вчинків, які виходять за межі загальноприйнятих моральних і правових норм, за винятком норм психічного здоров'я. У сфері соціальної роботи більш адекватне таке визначення: девіантна поведінка відображає зв'язок поведінки особистості, соціальних груп і спільної з соціумом, всією системою суспільних відносин, регулювання яких здійснюється за допомогою системи соціальних норм, враховуючи при цьому взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, які визначають появу мотивів, цілей і рішучості здійснити антинормативний вчинок. Це дозволяє стверджувати, що діють кілька типів девіантної поведінки в життєдіяльності дітей, підлітків, молоді: — антидисциплінарне; — антисоціальне; — делінквентне; — аутоагресивне. [6]

У випадку девіантної поведінки взаємодіють макро- і мікросоціальні, індивідуально-особистісні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні, соціально-медичні, соціально-правові фактори. У кожному конкретному випадку проявляється певне поєднання цих факторів, що відбивається у відповідній формі прояву девіантності.[11]

У ході з'ясування причини і умов, прояву підлітками відхилення від норм і правил соціальні педагоги все частіше звертаються до аналізу психологічного клімату сім'ї, емоційно-психологічних відносин з ровесниками і дорослими. Девіантна поведінка досить часто мотивується тим, що індивід не може правомірними засобами задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні його, довірі, самоствердженні. Практичний досвід профілактичної роботи підказує на необхідність враховувати індивідуально- психологічні, статеві і вікові особливості

розвитку особистості, схильної до порушення норм поведінки. Адже у нього з'являється впевненість, винахідливість, сміливість — і все це сприймається як прояв власної дорослості, особливого „Я”. І поступово з кожним новим проявом порушення норм з'являється звички, які сприяють виробленню стереотипів протиправної поведінки, нових ціннісних орієнтацій.[1]

Серед факторів, які впливають на посилення девіацій серед дітей і підлітків, можна назвати такі:

- соціально-економічні фактори (низький матеріальний рівень життя сім'ї, погані житлові умови, безробіття батьків);

- медико-санітарні фактори (несприятливі екологічні умови, хронічні захворювання батьків і ускладнення спадковості, антисанітарія та ігнорування санітарно-гігієнічними нормами);

- соціально-демографічні фактори (неповна чи багатодітна сім'я, сім'я з вторинними шлюбами і зведеними батьками);

- соціально-психологічні фактори (сім'ї деструктивними емоційно-конфліктними відносинами подружжя, педагогічною нездатністю батьків та їх низький загальноосвітній рівень, деформованість ціннісних орієнтацій);

- кримінальні фактори (алкоголізм, аморальний і паразитичний спосіб життя батьків, сімейні суперечки, присутність членів сім'ї, що відбували покарання, схильність до субкультури злочинного світу). [33;34]

1.2.2. Взаємозв'язок самооцінки та здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки

Самооцінка виникає і розвивається на основі такої практичної діяльності дитини, що припускає його власну активність і співробітництво з оточуючими людьми, а система виховання й розвиток грає в цьому процесі важливу роль.[13]

Якщо говорити про підлітковий період, можна відзначити характерний для цього етапу онтогенезу бурхливий ріст самосвідомості, інтерес до аналізу морально-психологічних якостей іншої людини, зміну оцінюючого відношення до навколишніх, різкий стрибок у розвитку самооцінки. Самооцінку можна розглядати як механізм переробки знань про себе на рівні афективного процесу, як один з інструментальних показників розвиненості образу “Я”. Як самовідзеркалення та рефлексію. Самооцінка часто слугує засобом психологічного захисту. Бажання мати позитивний образ “ Я “ нерідко спонукає індивіда перебільшувати свої переваги і применшувати недоліки. У цілому адекватність самооцінки з віком, очевидно - підвищується. [1;37]

Самооцінка дорослих по більшості показників більш реалістична й об'єктивна, ніж підліткова, що є заслугою великого життєвого досвіду, інтелектуального розвитку і стабілізації рівня домагань.

Але ця тенденція не є однозначною. Наприклад, оцінюючи свої математичні здібності, старшокласник може рівнятися на середню шкільну оцінку, чи порівнювати себе з товаришами по класу, більш слабкими чи більш сильними, або з тим чи іншим великим ученим. Не знаючи ситуації, у якій розвивається самооцінка, неможливо судити про її адекватність або помилковість.

Схильність до девіантної поведінки є досить вагомим фактором, здатним взаємодіяти і впливати на самооцінку особистості. Демонстративна поведінка юнаків, їх цілеспрямоване бажання виділитися, піти проти встановлених соціальних правил, вчинення хуліганства та злочинної діяльності, може говорити як і про нерозсудливо завищену самооцінку, так і про занижену самооцінку, комплекси, а також - про компенсацію в цьому випадку.[50]

В розвитку здібностей велику роль відіграє підтримка близьких людей (наприклад сім'ї та друзів), виховання, а також і соціальне середовище в якому і відбувається розвиток особистості . Для особистостей, особливо

юнаків, схильних до прояву девіантної поведінки соціальна підтримка яких або успіхів і корисних починань - вкрай важлива. Вони можуть цього не визнавати, можуть навіть заперечувати. Це лише спроби залишитися в зручній для них, незалежній від оточення ролі.

Залежно від наявності та рівня соціальної підтримки, ці юнаки можуть усвідомлювати можливість розвитку тієї чи іншої здібності або ж - перебувати в стані соціальної бажаності.

Схильність до девіантної поведінки може також бути причиною спотворення самооцінки власних здібностей. Іншими словами, якщо розглядати самооцінку здібностей як десятибальну шкалу - реальна оцінка тієї чи іншої здібності може бути на значенні сім, в той час, як сам юнак сліпо вірить в усі десять. При цьому, таку ситуацію не можна назвати самообманом в повноцінному значенні цього слова. Людина просто не вірить і абсолютно відкидає ту можливість, що та чи інша його здібність може бути розвинена трохи менше, ніж він вважає. Такий стан в якійсь мірі межує з нарцисизмом.[20]

Але є й інші ситуації, навіть - цілком протилежні. Йдеться про девіації, що зумовлені гіперздібностями людини - людина, здібності якої значно перевищують середньостатистичні, розглядається як така, що виходить за рамки нормальної (це прояв обдарованості, таланту, геніальності у якійсь одній з діяльностей людини)[29]. У цьому випадку самооцінка здібностей набуває не зовсім звичайної і зрозумілої форми, адже люди схильні до такого типу девіантної поведінки - непридатні до "побутового, приземленого" життя. Вони нездатні правильно розуміти і оцінювати вчинки та поведінку інших людей, є наївними та залежними і неготові до труднощів повсякденного життя.

Висновки до Розділу I:

Термін «мотивація» можна зустріти в при вивченні та аналізі різноманітних психологічних сфер та напрямків. Він досліджувався, як зарубіжними так і вітчизняними науковцями. Найбільш обширно цей термін можна представити, як пояснення причин поведінки людини і тварини. Але виходячи з того факту, що в сучасних реаліях термін мотивація трактується по різному, не можна виділити одного точного семантичного значення. Підходи до аналізу мотивацію розподілилися на групи: психофізіологічний підхід, психологічний підхід, соціально психологічний підхід. Поняття мотивації також тісно пов'язують з поняттям діяльності, потреб, стимулу та безпосередньо поняттям мотиву.

Вплив на мотивацію в навчанні у юнацькому віці здійснюється багатьма чинниками. Серед них: зміст учбового матеріалу, організація учбової діяльності, колективні форми учбової діяльності, оцінка учбової діяльності, стиль педагогічної діяльності вчителя.

Девіантна поведінка також є досить обширним поняттям. Загалом девіантна поведінка – це та, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. Але в свою чергу, за способами взаємодії з реальністю і порушенням тих чи інших «соціальних законів», вона ділиться на декілька типів: делінквентний, адиктивний, патохарактерологічний, психопатологічний та девіації, які зумовлені гіпрездібностями людини. Наявність того чи іншого типу девіантної поведінки у підлітка, досить сильно впливає на його загальну самооцінку, саморефлексію, рефлексію щодо навколишнього світу і як наслідок всього цього – самооцінку власних здібностей. Серед факторів, які впливають на поширення девіацій у підлітків, можна виділити: медико-санітарні, соціально-демографічні, соціально-психологічні фактори, кримінальні фактори.

Самооцінка виникає і розвивається на основі такої практичної діяльності дитини, що припускає його власну активність і співробітництво з

оточуючими людьми, а система виховання й розвиток грає в цьому процесі важливу роль. Отже, можемо зробити висновок, що наявність девіантної поведінки, на ряду з вихованням та розвитком, у юнаків має великий вплив на їх самооцінку та самооцінку ними їх власних здібностей.

Висновки:

За результатами теоретичного аналізу проблеми взаємозв'язку структури мотивації та самооцінки розвитку здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки, а також за результатами емпіричного дослідження можна зробити такі узагальнення:

1. Проблема мотивації аналізується вітчизняними (Л.М.Балабанова, Т. А.Гордєєва, В.М.Копоруліна, А.А.Смірнов) та зарубіжними психологами (В.Врум, Ф.Герцберг, Е. Лоулер, Д.Маккелан, А.Маслоу, Л.Портер). Загалом, у вітчизняній психології мотивацію розглядають як мотивацію досягнення. Підкреслюється, що діяльність досягнення є цілеспрямованим перетворенням суб'єктом навколишнього світу, себе та інших. Така діяльність мотивується прагненням зробити щось найкраще або швидше, зробити прогрес, на якому стоять базові людські потреби у досягненні, зростанні й самовдосконаленні. Вітчизняні психологи визначають мотивацію досягнення, як функціональну систему інтегрованих воєдино афективних і когнітивних процесів, які регулюють процес діяльності у ситуації досягнення.

Зарубіжні дослідники ставлять акцент на поділ теорії мотивації на дві категорії. До першої категорії відносять змістовні теорії, до другої категорії відносять процесійні теорії. Всі дослідники теорії мотивації сходяться на думці, що її неможливо вивчати однопланово. Поняття мотивації потребує розгляду з різних позицій, різних теорій та підходів.

2. Проблема девіантної поведінки розглядалася багатьма дослідниками, (Ковальчук М. А., Остапенко Г. С., Іванов В. Н., Ф.Патакі, Змановська О.В. та ін.). Поняття девіантної поведінки розглядається як відхилення від прийнятих в суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. Також, за такими

критеріями як способи взаємодії з реальністю та порушення тих чи інших «соціальних законів» девіантну поведінку можна поділити на типи, де кожний тип характеризує та демонструє той чи інший рівень та види прояву відхилень у поведінці. Також кожен тип відрізняється за характеристикою людей, яким він притаманний.

3. Теоретичний аналіз досліджень В.К. Горбачевського, О.Л.Музики, В.О. Моляко, В.Ф.Сафіна, Д.Дьюї та Т.О.Гордєєвої дозволив побудувати теоретичну модель взаємозв'язку структури мотивації та самооцінки здібностей залежно від проявів девіантної поведінки. Вона відображає, що не дивлячись на достатньо згубливий вплив девіантної поведінки, структура мотивації та самооцінка власних здібностей юнаків, утворюють рівноправний взаємозв'язок на основі своїх компонентів та складових. Теоретична модель показує, що взаємозв'язок між структурою мотивації та самооцінкою здібностей у юнаків відбувається завдяки впливу кожного з мотивів структури мотивації та компонентів самооцінки здібностей одне на одного.

5. Процедурою дослідження взаємозв'язку структури мотивації та самооцінки здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки було передбачено поділ досліджуваних на три групи, залежно від рівнів прояву девіантної поведінки.

До першої групи досліджуваних увійшли особи, що демонструють агресивну поведінку, неслухняність, відкриту грубість та презирство до оточуючих.

Другу групу досліджуваних склали особи, що демонстрували скоєння крадіжок та рекету у минулому, були затриманні за адміністративні порушення, пияцтво та агресію.

До третьої групи досліджуваних увійшли особи, для яких характерним є скоєння досить тяжких злочинів, схильність до садизму, нанесення тілесних ушкоджень людям, одноразове чи багаторазове отримання строку за злочинну діяльність, асоціальна поведінка.

6. Виявлено, що досліджувані першої групи демонструють

переважання пізнавального мотиву в блоці «мотивація досягнення», а також переважання мотиву позитивного особистісного очікування у блоці «мотивація відношення». Досліджувані другої групи продемонстрували перевагу того ж пізнавального мотиву в мотивації досягнення і перевагу мотиву самооцінки особистісного потенціалу в мотивації відношення. В свою чергу, результати досліджуваних третьої групи схожі з результатами першої групи: переважання пізнавального мотиву в мотивації досягнення та мотиву позитивного особистісного очікування в мотивації відношення. Не є зайвим сказати, що в блоці «мотивація досягнення» для кожної групи характерним є мінімальний прояв мотиву значимості результатів. В блоці «мотивація відношення» найменшим був прояв мотиву особистісного осмислення для першої та другої групи досліджуваних і мотиву ініціації для третьої групи досліджуваних.

7. Результатами емпіричного дослідження був виявлений взаємозв'язок структури мотивації та самооцінки розвитку здібностей у юнаків з проявами девіантної поведінки. Ієрархія мотивів кожної групи знаходить своє відображення в інтерпретації компонентів МВДЗ. Представники найважчої, третьої групи, чий мотив ініціації та мотив значимості результатів були найнижчим, в той час коли мотив самообілізації та мотив позитивного особистісного очікування займали досить високі позиції – демонстрували найвище з поміж інших груп прагнення бути оціненими зі сторони близьких людей набагато більше, ніж це є насправді. Аналіз референтного компоненту у структурі здібностей показав, що до референтних осіб досліджувані відносять членів родини та друзів. Примітною ознакою було те, що 9 юнаків до референтних осіб віднесли педагогічного працівника, який найбільше часу проводить з досліджуваними та надає їм психологічну підтримку у формі заохочень та соціального визнання. Отже, гіпотеза про те, що соціальне визнання досягнень є значимим чинником розвитку самооцінки здібностей у юнаків з проявами девіантної поведінки – підтвердилася. Згідно з результатів –

досліджувані кожної групи, в більшості випадків, усвідомлюють можливість розвитку виділених вмінь, дій, операцій, якостей та діяльностей. А отже, усвідомлення та рефлексія можливостей розвитку власних здібностей є однією із важливих умов розвитку самооцінки здібностей та мотивації. Рівень прояву девіантної поведінки також впливає на самооцінку здібностей та мотивацію. Так, представники третьої групи були найменш ініціативні в ході дослідження «Структури мотивації» за В.К.Горбачевським. Їх мотив значимості результатів також був найменшим. Представники першої та другої групи більш менш схожі в своїх результатах, як в ієрархії мотивів, так і в динаміці здібностей це можна пояснити тим, що вони не настільки відрізняються одне від одного, в плані прояву девіантної поведінки.

Загалом можна констатувати, що основними причинами схильності до проявів девіантної поведінки є бажання отримати соціальне визнання від референтних та близьких людей. В той же час девіантна поведінка є деструктивним, компенсаційним механізмом загально-особистісної невпевненості та невпевненості у рівні розвитку власних здібностей. Це проявляється у зухвалій та самостверджувальній поведінці і максимальному стороненню від навколишнього світу та оточуючих.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз складної та багатогранної проблеми взаємозв'язку структури мотивації та розвитку самооцінки здібностей юнаків із проявами девіантної поведінки. Перспективи дослідження вбачають більш глибоке розуміння мотиваційних процесів підлітків, що схильні до прояву девіантної поведінки, їх саморефлексії розвитку власних здібностей. Проведення дослідження та аналіз його результатів дає підґрунтя для створення психокоррекційних методик та тренінгів.

Список використаних джерел:

1. Баклушинський С.А. Я-концепція та ціннісно-нормативні орієнтації підлітка в умовах швидких соціальних змін: Дис. .../ Канд. психол. наук. - М.; 1996. - 119 с.
2. Балабанова Л.М. Управління персоналом /Підручник.– К.: Центр учбової літератури, 2011. – 468 с.
3. Бернс Р. Б. Я-концепція і виховання. - М., 1989. - 169 с.
4. Бодальов О.О. Психологія про особистість/ О. О. Бодальов; Академія педагогічних і соціальних наук, Московський психолого-соціальний ін-т. - М.: [б.в.]; Воронеж: [б.в.], 1996. - 256 с.
5. Божович Л. І. Проблеми формування особистості: вибрані психологічні праці / За ред. Д. І. Фельдштейна. - Москва; Воронеж: Ін-т практичної психології, 1995.
6. Гишинський. Я. Девіантологія. /Я. Гишинський; 2-е вид. випр. і доп. - СПб.: Видавництво Р. Асланова «Юридичний центр Пресс», 2007. - 528 с.
7. Гордєєва Т.О. Психологія мотивації досягнення. Навчальний посібник. . М: Сенс; Вид. центр «Академія», 2006. 333 с ..
8. Джидарьян І. А. «Психологія щастя і оптимізму»/ І.А. Джидарьян; РАН, Інститут психології. - СПб. : Алетейя, 2001. - 242 с.
9. Дороніна, М.С.Управління мотивацією [Текст] / М. С. Дороніна [та інш.]. - Х.: ХНЕУ, 2006. - 240 с
- 10.Дьюї.Д. Психологія і педагогіка мислення / Дьюї Дж; [пер. з англ. Н. М. Микільської]; Під ред. (і з передм.) Н. Д. Виноградова. - М.: Світ, 1915. - С.202.
- 11.Дьюї.Д. Суспільство і його проблеми / Дьюї Дж; [пер. з англ. І. І. Мюрберг, А. Б. Толстова, Є. Н. Косилової.] - М.: Ідея-Прес, 2002.
- 12.Дюркгейм Е. Самогубство: Соціологічний етюд / Пер, з фр. з скор.; Під ред. В. А. Базарова.-М.: Думка, 1994. - 399 с.
- 13.Захарова А.В. Психологія формування самооцінки. - Мінськ, 1993. –

100 с.

- 14.Змановська Є. В.. Девіантологія: (Психологія поведінкового відхилення)/ Змановська О. В; Учб. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - 2-е вид., Випр. - М.: Видавничий центр «Академія», 2004. - 288 с.
- 15.Зотов М.В. Девіантна поведінка: механізми розвитку, діагностика, корекція. - СПб.: Мова, 2006. - 144 с.
- 16.Іванов В. М. Девіантна поведінка: причини і масштаби / Іванов В. М; Соціально-політичний журнал. 1995. № 2. С. 47-57.
- 17.Іванов В. Н. Девіантна поведінка: наслідки та корекція / Соціально-політичний журнал. – № 4. 1995. - 63с.
- 18.Киричук О.В. Основи психології: Підручник для студ. вищих навч. закл. / О.В. Киричук (заг.ред.), Володимир Андрійович Роменець (заг.ред.). — 6.вид., стер. — К. : Либідь, 2006. — 632с.
- 19.Ключникова Г.А. Методика вивчення самооцінки школярів // Питання психології. - 1984. - № 1. – 52с.
- 20.Ковальчук М. О. Профілактика девіантної поведінки старшокласників: Монографія./ Ковальчук М.О; Ярославль: Изд-во ЯГПУ ім. К. Д. Ушинського, 2002. 242 с.
- 21.Кон.І.С. Психологія ранньої юності: Кн. для вчителя / І.С. Кон. - М.: Просвіта, 1989. - С.106 - 149, 167 - 186.
- 22.Копоруліна В.Н. «Психологічний словник»/ В.Н.Копоруліни; РАН, Інститут психології. - СПб. : Алетейя, 2001. - 242 с.
- 23.Леонт'єв. О.М. Про формування здібностей /О.М.Леонт'єв; Питання психології, 1960, № 1, с. 7-17.
- 24.Леонт'єв. О.М. Потреби, мотиви і емоції/ О.М.Леонт'єв; ред. А. А. Леонт'єв [и др.]. - М. : Смысл, - 439 с.
- 25.Магомед-Емінов, М. Ш. Трансформація особистості / М. Ш. Магомед-Емінов. - М.: Психоаналітична асоціація, 1998. - 496 с

- 26.Маккелланд Д.К. «Мотивація досягнення»/Д.К.Маккелланд [з англ. «*The Achievement Motive*» пер. В.Млинський],-1953/ електронна бібліотека «PSYERA.RU» [<http://psyera.ru/>]
27. Маслоу.А. Мотивація та особистість/ А. Маслоу; [пер. А.М.Татлибаєва] - СПб.:Євразія, 1999 Термінологічна правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2004
- 28.Маркова А. К. Психологія професіоналізму / А.К. Маркова, І. А. Васильєв. - М.: МГУ, 1994. - 144 с.
- 29.І.А.Мартинюк Девіації та їх передумови. - К.: Мова, 2002. - 158 с.
- 30.Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
- 31.Мухіна, В.С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку / [Текст]: підручник для студ. вищ. навч. закладів / В.С. Мухіна. - 10-е изд., Перераб. і доп. - М.: Видавничий центр «Академія», 2006. - 608с. - ISBN 5-7695-2648-3.
- 32.Олпорт. Г. Становлення особистості: Вибрані праці /Г.Олпорт [Пер. з англ. Л. В. Трубіцин і Д. А. Леонтьєва]; під заг. ред. Д. А. Леонтьєва. М.: Смысл, 2002.
- 33.Остапенко Г. С., Остапенко Р. І. Аналіз особливостей особистості підлітків з девіантною поведінкою / Перспективи науки та освіти. - 2013. - № 1. – 63с.
- 34.Патакі Ф. Деякі проблеми відхиляється (девіантної) поведінки / Психологічний журнал. Т. 8. № 4. 1987. – 103 с.
- 35.Реан А. А. Психологія особистості: Соціалізація, поведінка, спілкування. . - М; СПб., 2004.
- 36.Рубінштейн.С.Л. Основи загальної психології [Текст]/ С.Л. Рубінштейн; скл.,авт. комент. і післямови О. В. Брушлинський, К. О. Абульханова-Славська. - СПб. : Питер, 1998. - 688 с.
- 37.Сафін В.Ф. Стійкість самооцінки і механізм її збереження / / Питання

- психології. - 1975. - № 3. – 72с.
38. Семиченко В.А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини. Модульний курс психології. Модуль «Направленність». (Лекції, практичні заняття, завдання для самостійної роботи)
39. Смірнов А. А. Психологія дитини і підлітка. - М, 1926;. 2-ге вид, 4 вид., 1987. -258 с.
40. Спиркин А.Г. Свідомість і самосвідомість. - М., 1972. – 204 с.
41. Столін В.В. Самосвідомість особистості - М.: Видавництво Московського Університету, 1983 - 284 с.
42. Столяренко Л.Д., Самігін С.І. стаття Поведінкова концепція Б. Скіннера [http://vocabulary.ru/dictionary/1096/word/povedencheskaja-konsercija-b-skinera]]: Національна психологічна енциклопедія «НЕС»/Столяренко Л.Д., Самігін С.І. Сто екзаменаційних відповідей з психології, 2001 р.
43. Уотсон Д.Б. «Поведінка: введення в порівняльну психологію» / «Behaviour. Introduction to Comparative Psychology »/ [Текст]: пер. с англ. / Д. Б. Уотсон; ред. пер. Гус. В. Гур'янов. - М.: Працівник просвіти, 1929. - 95 с.
44. Халл К. Л. Психологічна енциклопедія /К.Л.Халл; Під. ред. Р. Корсіні, А. Ауербаха .. - СПб: Питер, 2006. - 1896 с.
45. Цукерман Г.А. Психологія саморозвитку/Г.А.Цукерман, Б.Мастеров – М: Інтерпракс, 1995р. – 286 с.
46. Чеснокова І.І. Проблема самосвідомості в психології. /І.І.Чеснокова – М.: Наука, 1977 р. – 294 с.
47. Шадриков. В.Д. Психологічна діяльність і здібності людини/ В.Д. Шадриков; Навчальний посібник, 2-е вид., перероб. і доп. М.; Видавнича корпорація «Логос», 1996. 320 с
48. Штерн В. Диференціальна психологія та її методичні основи/В.Штерн; Die differentielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen / [пер з нім. А. В. Брушлинського та інш.]; РАН, Ін-т психології. - М.: Наука,

1998

49.Мотиваційна теорія очікувань В.Врума / електронна бібліотека
«Бібліотека управління»/

http://www.cfin.ru/encycl/expectation_theory.shtml

50.Ackles Miles. Big British psychological guide. Ed. Cardiff 2009

51.Richard E. Brown & Peter M. Milner (December 2003). «The Legacy Of
Donald O. Hebb: More Than The Hebb Synapse». *Nature* **4**: 1019 p.